

بررسی کارکرد

حمام‌های وقفی در ایران

زهره علیزاده^۱

هادی شریفان^۲

چکیده:

بهداشت و پاکیزگی در فرهنگ ایرانی و اسلامی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. بنا بر شواهد تاریخی، ساخت حمام در زمان هخامنشی و سپس ساسانی در ایران رایج بوده و در دوره اسلامی به اوج خود می‌رسد. شست و شوی جسم و حمام رفتن برای ایرانی‌ها علاوه بر پاکیزه کردن تن، جزء آیین مذهبی هم بوده است. در بسیاری از دوره‌های اسلامی ایران، انگیزه ساخت حمام با باورهای دینی پیوند خورده و بسیاری از حمام‌ها با نیت وقف ساخته شده است. در این پژوهش سعی شده به بررسی کارکرد حمام‌های وقفی ایران بپردازد. یافته‌های این تحقیق، نشان می‌دهد که حمام‌های وقفی جدا از اهمیت تأمین بهداشت و پاکیزگی و کارکرد اجتماعی و زیباشناختی، نمود بیشتری در حوزه کارکرد دینی داشتند و به عنوان یکی از منابع مالی مساجد، مدارس و سایر بناهای مذهبی و عام‌المنفعه مطرح بوده‌اند و بخشی از درآمد حمام‌های وقفی بر اساس وقفنامه به این بناها اختصاص داده می‌شده که باعث رونق و ترویج آنها می‌شده است. درآمد برخی دیگر از حمام‌های وقفی، برای نگارش کتاب وقف می‌شدند و از طرفی دیگر برخی از این حمام‌ها، خود نمونه‌ای از شکوه معماری ایرانی-اسلامی بودند. روش گردآوری مطالب، کتابخانه‌ای و روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی بوده است.

کلید واژه‌ها:

وقف، حمام، بناهای عام‌المنفعه، کارکرد حمام‌ها، معماری.

تاریخچه حمام در ایران

حمام یکی از بناهای عمومی است که ساخت آن در ایران پیشینه دیرینه دارد. ایرانیان از دیرباز به پاکیزگی و حفظ نظافت روح و جسم خویش اهمیت می‌دادند. در شاهنامه که بخشی از تاریخ مکتوب ایران محسوب می‌شود نیز به گرمابه و حمام اشاره شده و این گونه آمده است که:

بدو گفت بابک به گرمابه شو / همی باش تا خلعت آرند نو^۳

به گفته برخی از محققان ساخت حمام به زمان جمشید پادشاه پیشدادی می‌رسد^۴ و براساس شواهد تاریخی ساخت حمام‌های عمومی از عهد هخامنشی و ساسانی در همه شهرهای ایران وجود داشته است، نمونه‌ای از حمام یافت شده در کاخ شاهی هخامنشی در تخت جمشید گواه بارزی بر این امر می‌باشد.^۵ گرچه در برخی از منابع از جمله طبری ابهاماتی در مورد این که ایرانیان پیش از اسلام حمام داشته‌اند مطرح است.^۶

در دوران مختلف اسلامی ایران

شاهد تحولات چشمگیر در حوزه ساخت حمام هستیم. زیرا اسلام به نظافت بدن اهتمام فراوان دارد تا آنجا که علاوه بر توصیه‌های کلی، آن را در قوانین شرعی و برنامه‌های عملی خود قرار داده و به صورت وضو و غسل واجب گردانده است.^۷ بدون تردید استحمام از روش‌های مناسب برای نظافت و پاکیزگی است و به نظر می‌رسد توصیه‌های اسلام به رعایت نظافت در توسعه حمام‌ها به‌ویژه در دوران شکوفایی تمدن اسلامی نقش شایانی داشته است.^۸ دوره سلجوقی یکی از دوران‌های مهم در عرصه معماری است که در این دوره تحولات چشمگیری در ایجاد بناهای عام‌المنفعه مانند گرمابه به چشم می‌خورد. اگرچه بیشتر این آثار بر اثر حمله مغول نابود شده‌اند اما منابع تاریخی نشان می‌دهد که معماری حمام‌ها به‌ویژه در شهرهای بزرگ دوره سلجوقی از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار بودند.^۹ دوره رونق ساخت حمام‌ها به عصر صفویه برمی‌گردد. در این دوره در کنار

ساخت و سازه‌های گسترده، تعداد نسبتاً زیادی حمام در شهرهای مختلف ایران ساخته شد که حمام گنجعلی‌خان، خسروآقا، حمام علیقلی‌آقای اصفهان و ... از شاهکارهای حمام‌های ایران متعلق به زمان صفویه می‌باشند.^{۱۰}

بخش قابل توجهی از حمام‌های عمومی با سنت حسنه وقف بنا شده که در این مقاله سعی شده است که با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی کارکرد حمام‌های وقفی در ایران بپردازد.

از اقدامات پژوهشی در باب حمام‌های وقفی باید اشاره کرد به «همایش حمام در فرهنگ ایرانی» که از جنبه‌های مختلف تاریخی، فرهنگی، طب، باستانشناسی، مردم‌شناختی و... به بررسی حمام‌های ایرانی پرداخته شد. این همایش به همت پژوهشکده مردم‌شناسی سازمان میراث فرهنگی و دانشگاه شهید باهنر کرمان برگزار گردید و کتاب‌هایی چون گرمابه‌های ایران در آیین سفرنامه‌ها، اثر محسن طبسی، بناهای عام‌المنفعه، اثر کاظم

ملازاده و مریم محمدی و مقالاتی چون: حمام و استحمام در فرهنگ ایرانی از علی‌محمد سجادی، حمام در شهرهای ایرانی-اسلامی از فریبرز مهجور و مقالاتی دیگر اشاره کرد که به مبحث حمام و استحمام در ایران پرداخته‌اند.

در مورد آثاری که به کارکرد حمام اشاره کرده‌اند باید به مقالات: حمام و کارکردهای اجتماعی آن در سده میانه تاریخ ایران از نویسندگان: امامعلی شعبانی و سعیده جباره و مقاله حمام و استحمام در فرهنگ ایرانیان عصر قاجاریه (از آغاز تا مشروطه) نوشته شده توسط علیرضا ملایی توانی و میثم غلامپور نیز به کارکردهای حمام‌های ایرانی پرداخته شده است اما تفاوت مقاله حاضر با این مقالات، توجه بیشتر بر کارکرد حمام‌های وقفی ایران است.

حمام‌های وقفی و کارکرد آن

به طور کلی حمام‌ها را می‌توان به عمومی و خصوصی تقسیم کرد. در دوران اسلامی ایران حمام‌های

عمومی نقش مهمی در فضای معماری شهرسازی ایفا نموده و دلیل گسترش ساخت این گونه حمام‌ها را می‌توان به شرح ذیل آورد:

۱. عدم توان مالی اکثر مردم برای ساخت حمام‌های اختصاصی در خانه‌ها؛

۲. سود و درآمد قابل توجه حمام‌های عمومی؛

۳. ضرورت وجود حمام عمومی در نزدیکی امکان مقدس مانند زیارتگاه‌ها^{۱۱}.

از آن رو که مردم توان مالی برای ساخت حمام اختصاصی نداشتند و در پی به وجود آمدن سنت حسنه وقف و بازتاب آن، حمام‌های عمومی برای سازندگان و وقف کنندگان آن اهمیت پیدا کرد^{۱۲}. روند ساخت حمام‌ها آن چنان پیش رفت که حمام به عنوان یک بنای مذهبی و عام‌المنفعه برای مسلمانان محل کسب اجر و پاداش اخروی بوده و همچون دیگر بناها وقف می‌شد. تعداد حمام‌های عمومی حتی از تعداد مساجد پیشی گرفت و

با مالکیت شخصی یا وقفی و یا رقبه درآمدزا در خدمت مسلمانان قرار گرفت^{۱۳} که نمونه‌های مختلف تاریخی از اهمیت ساخت حمام در دوره‌های مختلف در کنار سایر بناهای مهم مثل مسجد، بازار و... ذکر می‌شود:

سلطان حسین بایقرا نیز در کنار مزار شریف، بازار، حمام و نهر شاهی را وقف کرد^{۱۴}.

در دوره ایلخانی غازان خان در تبریز زمانی بعد از بنای شنب غازان خان در تبریز، املاکی را از ایران و عراق وقف قبه نمود و تولیت آنجا را به خواجه سعدالدین ساوجی و خواجه رشیدین فضل الله داد. سپس در اطراف قبه بناهایی چون: مسجد جامع، مدرسه شفاعیه، مدرسه حنفیه، خانقاه جهت درویش، دارالسیاده جهت اقامت سادات، رصدخانه، دارالشفاء، بیت الکتب، بیت القانون، بیت المتولی، حکمتیه، بستان و قصر عادلیه و حوضخانه و حمام بنا نمود و حتی برای خادمان دارالسیاده و خانقاه‌های برخی از حافظان قرآن حمام خصوصی

بنا نمود^{۱۵}.

گوهرشاد نیز برای مسجد جامع، دارالشفاء و دارالحدیث که در هرات بنا کرده بود حمامی را وقف این بناها نمود^{۱۶}.

حمام بازار شاهرود

این بنا در مجموعه بازار شاهرود و تقریباً متصل به بالا خیابان و فلکه مرکزی شهر واقع گردیده و از آثار دوره قاجاریه است که در حدود سال ۱۳۰۲ ه.ق توسط حاجی قاسم نامی ساخته و وقف شده است.

ورودی اصلی حمام از جانب بازار بزرگ و ورودی فرعی آن که ورودی قسمت زنان آن می‌باشد و اکنون مسدود شده، از خیابان اصلی است. بنای قدیمی حمام تقریباً بدون دخل و تصرف و تعمیرات اساسی باقی و اصالت تاریخی بنا محفوظ مانده است. حمام بازار شاهرود چون دیگر حمام‌های قدیمی ایران از دو بخش اصلی سرپینه و گرماخانه و فضاهای وابسته به آنها تشکیل شده است.

سرپینه با رخت کن حمام، فضایی به ابعاد ۱۱×۱۱ متر است که با نه پله به راسته بازار راه می‌یابد. پوشش طاق و گنبد سرپینه بر روی ۴ ستون میانی و دیوارهای جانبی قرار گرفته است. سطح زیرین پوشش گنبدی این بخش با کاربندی تزیین شده است. در میانه سرپینه حوضی ساخته شده و در سمت جنوبی سرپینه و در امتداد ورودی اصلی راهروی ورودی گرماخانه و فضاهای مجاور آن قرار گرفته است. گرماخانه نیز به شکل مربع است و با طاق و گنبد بر روی ۴ ستون میانی و دیوارهای جانبی پوشش یافته است. در بخش شمالی گرماخانه خزینه‌های آب گرم و سرد قرار دارد. مصالح اصلی به کار رفته در بنا آجر با ملات ساروج است.

در دوره اخیر به جهت رعایت مسائل بهداشتی بخشی از سرپینه و قسمت‌های بهداشتی آن کاشی‌کاری شده است. از حمام بازار عملاً تا سال ۱۳۷۴ به‌عنوان حمام مردانه و زنانه بهره‌برداری می‌شد^{۱۷}.

در برخی موارد حتی برای کارکنان حمام نیز موقوفاتی در نظر گرفته می‌شده است. در یکی از وقفنامه‌های حمام دوره صفویه آمده است که «چهارصد من گندم به وزن سابق اصفهانیه جهت حمامی قریه مذکوره که حمام را پاکیزه نگه دارد، تعیین نماید»^{۱۸}.

بررسی کارکرد حمام‌های وقفی

به طور کلی می‌توان کارکردهای حمام را به صورت زیر تقسیم کرد:

۱. کارکرد بهداشتی-سلامتی: نخستین و مهم‌ترین کارکرد حمام، کارکرد بهداشتی آن به‌منظور شست‌وشوی جسم است که علاوه بر این در روایات اسلامی حمام، استفاده درمانی نیز داشته است. چنانچه در حدیثی از پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ منقول است که: «دوای بلغم، حمام است»^{۱۹}. دانشمندان مسلمان نیز درباره استحمام و استفاده درمانی آن رساله‌هایی نوشته‌اند. برای نمونه زکریای رازی رساله‌ای با عنوان «رساله فی الحمام و منافعه و مضاره» به رشته تحریر

درآورده است^{۲۰}. از کارکردهای بهداشتی دیگر استحمام ایرانیان، مشت و مال دادن بود که به بهبود عملکرد جسمی کمک می‌کرد و طراوات و شادابی را به بدن باز می‌گرداند و به جریان خون کمک می‌کند^{۲۱} حنا گذاشتن و خوردن شربت و عرق‌های گیاهی در حمام از سایر موارد بهداشتی در استحمام ایرانیان بوده است^{۲۲}.

۲. کارکرد اجتماعی: حمام یکی از اماکنی بود که مردم از حال یکدیگر آگاه می‌شدند. زیرا تمام مردم در عرض یک ماه به حمام مراجعه می‌کردند و در این رفت و آمدها از حال یکدیگر آگاه می‌شدند. حمام به لحاظ اجتماعی، محل مذاکرات و گفت‌وگو، اطلاع‌رسانی عمومی، تعاملات علمی و فرهنگی، محل تفریح و تفرج، محل عبادت، محل سرشماری عمومی، معیار تشخیص اجتماعی و ... می‌باشد^{۲۳}.

۳. کاربرد زیباشناختی: استحمام فرصتی برای مردان و زنان بود که علاوه بر شست‌وشو، به آرایش و

پیرایش صورت، موها و بدن خود
بپردازند^{۲۴} و اموری چون کوتاه کردن
مو، حنا گذاشتن و... که برای افراد از
بعد زیباشناختی داری اهمیت بوده در
حمام صورت می گرفته است.

۴. کارکرد دینی: کارکرد دینی حمام
را از دو بعد می توان مورد بررسی قرار
داد: ۱- دستورات الهی برای نظافت
و پاکیزگی و انجام غسل که توسط
استحمام انجام می شود و ۲- سنت
وقف و ساخت حمام های وقفی.

در دستورات و احکام دینی اسلام،
نظافت، استحمام و انجام غسل توصیه
شده است و یکی از شروط مهم برای
ادای نماز، پاک و تمیز بودن جسم
می باشد که در مواردی برای پاک
جسم انجام غسل لازم است^{۲۵}.

اهمیت و جایگاه حمام در بین
مسلمانان باعث شد بسیاری از خیرین
و واقفان به ساخت حمام های وقفی
بپردازند. در معماری اسلامی همیشه در
کنار بازار مسجد و مدرسه، حمام نیز
جزو ارکان اصلی بوده و به عنوان منبع
مالی سایر بناهای عام المنفعه بوده که در

دوره های مختلف شاهد این امر هستیم.
شاردن سیاح فرانسوی دوره صفویه در
مورد وقف بناهای عمومی این گونه
می نویسد که: نخست کاروانسرای را
بنا و وقف سکونت رایگان و ابن سبیل
می کردند. سپس گرمابه، قهوه خانه،
بازار و باغ بزرگی پدید می آورند و
آنها را با اجاره وا می گذاشتند و بعدا
مدرسه ای بنا می کردند و مال الاجاره
ابنیه مذکور را وقف آن می کردند^{۲۶}.
در ذیل نمونه های از حمام ها که درآمد
آنها وقف اماکن مذهبی بوده است بیان
می شود:

۱. حمام گله داری (بندرعباس)

این حمام که متعلق به دوره قاجاریه
می باشد در سال ۱۲۹۶ هـ.ق توسط
حاج شیخ احمد گله داری - بانی مسجد
گله داری - ساخته شده و از موقوفات
مسجد گله داری است^{۲۷}. بنا به قولی
دیگر این بنا مربوط به اواخر صفویه
می باشد و در دوره قاجار توسط حاج
شیخ احمد گله داری وقف مسجد
گله داری می شود^{۲۸}. این حمام مابین

سال‌های ۱۳۳ تا ۱۳۳۸ ه.ق تعمیر و مرمت شده و برای تبدیل به موزه مردم‌شناسی تعمیر و بازپیرایی شده است.

بنای حمام همچون دیگر حمام‌های تاریخی دارای ورودی و هشتی، سرپینه، گرماخانه و بخش‌های مرتبط با آن می‌باشد. ورودی بنا در جانب شمال شرقی آن قرار دارد و از طریق پله‌هایی به هشتی و سپس سرپینه یا رخت کن راه می‌یابد. سرپینه به شکل هشت ضلعی ساخته شده و در اطراف آن غرفه‌ها و یا سکوهایی برای نشمین و تعویض لباس قرار داده شده است. در زیر این سکوها حفره‌هایی برای نهادن کفش تعبیه شده است. در میانه سرپینه نیز حوضی هشت ضلعی ساخته‌اند. گرماخانه دارای دو سکوی نشمین است و به خزینه آب گرم راه دارد. از خزینه کانال‌هایی از سنگ و ساروج برای انتقال آب گرم راه دارد. از خزینه کانال‌هایی از سنگ و ساروج برای انتقال آب گرم به بخش‌های دیگر حمام منشعب شده است. پوشش بنا متشکل

از پنج گنبد کوچک و بزرگ است که سطح زیرین آنها دارای کاربندی‌های زیبایی است. در میانه گنبد‌های بزرگ روزنه‌های نورگیری تعبیه کرده‌اند. سیستم گرمادهی حمام مشتمل بر انبار سوخت، دیگ، آتشدان، دودکش‌ها و گودالی برای جمع‌آوری خاکستر است. تون حمام در عمق زمین تعبیه شده است. مصالح مورد استفاده در بنا سنگ اسفنجی و ملات ساروج محلی است. این بنا به ثبت تاریخی رسیده است.^{۲۹}

تصویر ۱: حمام گله‌داری بندرعباس (مأخذ: citypedia.ir)

تصویر ۲: حمام گله‌داری بندر عباس (مأخذ: hamshahrionline.ir)

۲. حمام ذوالفقاری

این بنا در بازار اصفهان و مجاور مسجد ذوالفقاری واقع گردیده و در حدود سال ۹۵۰ ه.ق به همراه بنای مسجد توسط شیخ محمد صفی نامی ساخته و وقف مسجد شده است. بنای حمام نسبتاً ساده و کوچک بوده و دارای سربینه، گرمخانه با پوشش طاق و گنبدی است. کتبه تاریخی مسجد مورخ ۹۵۰ ه.ق است.^{۳۰}

۳. حمام پهنه (سمنان)

این بنا در گوشه شمال غربی تکیه پهنه بین مسجد جامع و مسجد امام و امامزاده یحیی علیه السلام واقع گردیده و از موقوفات مسجد جامع است. حمام پهنه از قدیمی ترین حمام های موجود و از آثار ارزشمند سمنان به شمار می رود. بر اساس نوشته کتاب مطلع الشمس، تا دوره ناصرالدین شاه کتیبه ای با این مضمون بر سردر بنا نصب بود « امر ببناء هذا الحمام المبارك فی زمان دولت السلطان الاعظم ملک الملوک فی العالم مغیث الحق و الدنيا والدین

تصویر ۳: حمام گله داری بندرعباس (مأخذ: citypedia.ir)

تصویر ۴: مسجد گله داری بندر عباس که حمام گله داری وقف این مسجد شده است. (مأخذ: citypedia.ir)

تصویر ۵: مناره مسجد گله داری بندر عباس که حمام گله داری وقف این مسجد شده است. (مأخذ: anobanini.net)

ابوالقاسم بابرخان خلدالله ملکه و سلطانه دستور الوزراء الاعظم خواجه غیاث‌الدین محمد بن المرحوم خواجه تاج‌الدین بهرام سمنانی فی شوال سنه ست و خمسين ثمانمائه» با توجه به محتوای کتیبه، حمام پهنه در سال ۸۵۶ ه.ق و زمان سلطنت ابوالقاسم بابرخان پادشاه تیموری توسط وزیر وی خواجه غیاث‌الدین بهرام سمنانی ساخته شده است. کتیبه مذکور ظاهراً در اواخر دوره قاجار از بین رفته است.^{۳۱}

این حمام در سال ۱۳۲۱ ه.ق به دستور ملا علی حکیم الهی سمنانی مورد بازسازی قرار می‌گیرد.

این بنا در سال ۱۳۵۵ در فهرست آثار ملی به ثبت رسید و در سال ۱۳۶۵ تعمیرات اساسی و زیربنایی آن آغاز شد و بعد از بازبینی در سال ۱۳۷۳ به موزه تغییر کاربری داده شد.^{۳۲}

۴. حمام افوشته

این بنا در میدان روستای افوشته - از توابع نظنز - در حدود ۱۰۰ متری

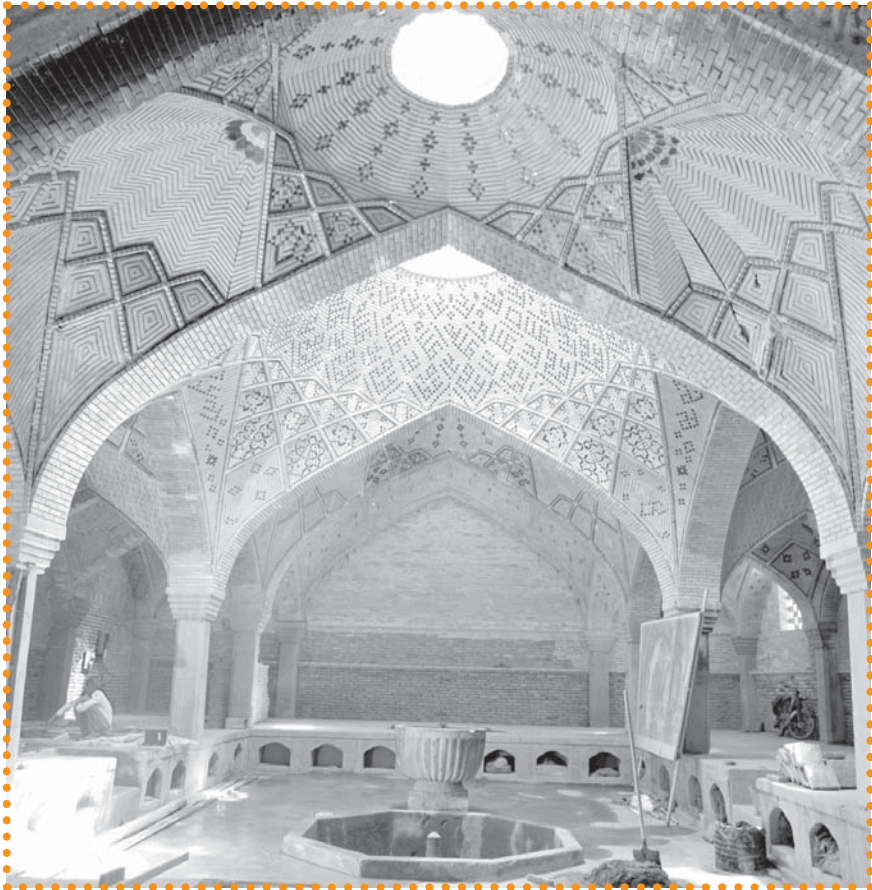
تصویر ۶: حمام پهنه سمنان (مأخذ: semnan.isna.ir)

وقف شده است^{۳۳}.

وقف درآمد حمام‌ها برای نگارش کتاب

درآمد برخی دیگر از حمام‌ها برای نگارش کتاب بوده است که برای نمونه می‌توان به حمام خسروآقا در اصفهان اشاره کرد. بانی این حمام خسروآقا از

خانقاه سید حسن واقف واقع گردیده و به نظر می‌رسد بنای اولیه آن به همراه دیگر آثار دوره تیموری این محل در نیمه دوم قرن نهم هـ.ق ساخته شده است. در هشتی ورودی حمام کتبه سنگی است که نام سید حسن الحسینی بر آن حک شده و به نظر می‌رسد که توسط سید حسن الحسینی برای خانقاه

تصویر ۷: حمام خسروآقا (مأخذ: isfahancht.ir)

خواجهگان حرم شاه سلیمان صفوی بوده است و موقوفات زیادی از او و برادرش علیقلی آقا به جا مانده است. حمام خسرو آقا همچون اکثر حمام‌های قدیمی از دو بخش سربینه و گرماخانه تشکیل می‌شده است.^{۳۴} متأسفانه با وجود این که این حمام در سال ۱۳۵۳ در فهرست آثار ملی ثبت شده بود، در سال ۱۳۷۴ هـ.ش به دلیل قرار گرفتن در امتداد خیابان استانداری تخریب شده است.^{۳۵}

تصویر ۸: حمام خسرو آقا (مأخذ: mehrnews.com)

تولیت این حمام در اختیار علامه مجلسی رحمته الله علیه بوده است و بسیاری از کتاب‌های کتابخانه بزرگ علامه مجلسی رحمته الله علیه که از اهمیت زیادی در اواخر صفویه برخوردار بوده است از

درآمد این حمام نگاشته شده است.^{۳۶} در آثاری که از درآمد این حمام نوشته شده، وقفنامه‌ای است که در آن تصریح شده کتاب مزبور از درآمد حمام مزبور کتابت شده است. یک نمونه آن در کتاب ملاذ الاخیار فی فهم تهذیب الاخبار علامه مجلسی رحمته الله علیه نوشته شده است که متن وقفنامه از این قرار است:

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله و سلام على عباده الذين
اصطفى اما بعد: فهذا الكتاب المستطاب
مما عمل و صنع و استنسخ من نماء
الحمام الواقع في اراضي نقش جهان
ببلده اصفهان من اوقاف السلطان
الاعظم و الخاقان الاعلى الاكرم ملجأ
الاكاسره و ملاذ القياصره، كهف طوائف
الامم، مولى ملوك العرب و العجم،
ناصر رايات العدل و الانصاف، ما حى
آثار الجور، و الاعتساف، محيي مراسم
الشريعة الغراء، مشيد قواعد المله
البيضاء، فرع الشجره الطيبه النبويه،
غصن الدوحه العليه العلويه، م مهد
أساسالدين المبين و مروج آثار آبائه

الطاهرین، اعنی السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان، ابو المظفر سلطان سلیمان الموسوی الصفوی بهادر خان شید الله اطناب دولته بزید الخلود و زین سریر السلطنه بدر العز و السعود. فوتفته بأمره الأعلى علی الشیعه الامامیه الاثنی عشریه وقفا ثابتا لا یباع و لا یشتری و لا یوهب و لا یحبس عن مستحقه و جعلت تولیته و النظر فیه للسید الأید الفاضل الكامل التقی الذکی الامیر عین العارفین القمی وقفه الله تعالی لمراضیه ثم لمن عینه السید لذلك و هكذا ثم الی العالم المحدث الصالح المتوطن فی بلده قم او بلده اصفهان صانهما الله عن الحدیثان و مع التشاح الی من اخرجہ القرعه منهم فمن بدله بعد ما سمعه فإنما ائمه علی الذین یدلونہ قد کتب الداعی لخلود الدوله القاہره محمد باقر بن محمد تقی المجلسی عفی عنهما فی شهر رجب الاصب سنه خمس و تسعین بعد الالف الهجریه و الحمد لله اولاً و آخراً و صلی الله علی سید المرسلین محمد و عترته الاکرمین^{۳۷}.

نتیجه گیری

حمام همواره در فرهنگ مسلمانان نمادی از پاکی و سلامتی بوده است. در طول تاریخ ایران نیز از مراکز مهم اجتماعی و فرهنگی بوده که در فرهنگ و هنر تمدن ایران جایگاهی خاصی پیدا کرده است. این جایگاه و اهمیت حمام در بین مسلمانان باعث شد که بسیاری از آنان در کنار سایر موقوفات خود، حمامی را نیز بنا کنند. که حمام‌های موقوفی علاوه بر تأمین نظافت و پاکیزگی مردم، به عنوان منبع درآمد مالی سایر بناهای مذهبی چون مساجد، دارالسیاده، دارالشفاء و ... بوده‌اند. به‌طور کلی می‌توان چهار کارکرد برای حمام‌ها در نظر گرفت: کارکرد بهداشتی - سلامتی، کارکرد اجتماعی، کارکرد زیبانشاخی و کارکرد دینی که شامل دو جنبه می‌شود: ۱. پاکیزگی بدن به عنوان دستورات الهی برای انجام فرایض دینی و ۲. ساخت حمام با سنت وقف که وابسته به باورهای دینی مردم است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. دانش آموخته کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه بیرجند.
  ۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی تربیت مدرس.
  ۳. حمام و استحمام، ص ۳۱.
  ۴. حمام چهار فصل اراک، ص ۱۲۰.
  ۵. حمام در شهرهای ایرانی اسلامی، ص ۶۴.
  ۶. صوفی در گرمابه، ص ۱۷۶.
  ۷. نگرش و پژوهشی مردم‌شناختی حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز، ص ۲۴.
  ۸. نگرشی بر استحمام در متون اسلامی صص ۲۲۱-۲۲۲.
  ۹. معماری ایران در دوره اسلامی، ص ۲۴۷.
  ۱۰. بناهای عام‌المنفعه، ص ۲۴.
  ۱۱. حمام در شهرهای ایرانی - اسلامی، ص ۶۰.
  ۱۲. مطالعه موردی حمام موقوفه پاقلعه شهر نهاوند، ص ۹۷.
  ۱۳. گرمابه‌های ایران در آئینه سفرنامه، ص ۲۰.
  ۱۴. تشیع در خراسان عصر تیموری، ص ۱۹۲.
  ۱۵. تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری، ص ۳۰۵.
  ۱۶. مائثرالسلطانیه، ص ۱۶۷.
  ۱۷. بناهای عام‌المنفعه، ص ۱۲۹.
  ۱۸. صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، ج ۳، ص ۹۲۲.
  ۱۹. الدَّاءُ ثَلَاثَةٌ وَالِدَّوَاءُ ثَلَاثَةٌ؛ فَأَمَّا الدَّاءُ: فَالِدَمُّ وَالْمِرَّةُ وَالْبَلْغَمُ؛ فَدَوَاءُ الدَّمِ الْحِجَامَةُ، وَدَوَاءُ الْبَلْغَمِ الْحَمَامُ، وَدَوَاءُ الْمِرَّةِ الْمَشِي؛ درد، سه
- چیز است و درمان نیز سه چیز. امّا درد، عبارت است از: خون، تلخه و بلغم. درمان خون، حجامت است، درمان بلغم، حمام و داروی تلخه نیز راه رفتن است(بحار الأنوار، ج ۶۲، ص ۱۲۷).
۲۰. نگرشی بر استحمام در متون اسلامی، صص ۴۲۵-۴۲۶.
۲۱. حمام و استحمام در فرهنگ ایرانیان عصر قاجاریه(از آغاز تا مشروطه)، ص ۱۲۸.
۲۲. نگرشی بر استحمام در متون اسلامی، ص ۴۲۵.
۲۳. حمام و کاردهای اجتماعی آن در سده میانه تاریخ ایران، ص ۱۰۲.
۲۴. حمام و استحمام در فرهنگ ایرانیان عصر قاجاریه(از آغاز تا مشروطه)، ص ۲۰.
۲۵. نگرش و پژوهشی مردم‌شناختی حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز، ص ۲۵.
۲۶. سفرنامه شاردن، ج ۵، ص ۴۵.
27. www.citypedia.ir
۲۸. بناهای عام‌المنفعه، صص ۲۳۳-۲۳۴.
29. www.citypedia.ir
۳۰. بناهای عام‌المنفعه، ص ۷۵.
۳۱. همان، ص ۱۳۰.
32. www.mirasseman.ir
۳۳. بناهای عام‌المنفعه، ص ۷۴.
۳۴. چرا حمام خسرو آغا بازسازی نمی‌شود؟، ص ۸۲.
۳۵. بناهای عام‌المنفعه، صص ۷۴-۷۵.
۳۶. صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، ج ۲، ص ۷۵۱.
۳۷. همان، ص ۷۵۳.

منابع:

کتاب

۱. بناهای عام‌المنفعه (آب انبار، بازار، پل و سد، حمام)، کاظم ملازاده و مریم محمدی، سوره مهر، تهران، ۱۳۷۹.
۲. تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری، عباس اقبال آشتیانی، امیرکبیر، تهران.
۳. تشیع در خراسان عصر تیموری، عبدالمجید ناصر داوودی، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی مشهد مقدس، ۱۳۷۸.
۴. معماری حمام‌های ایران، فرهاد فخارتهرانی، تهران، ارشاد اسلامی با همکاری جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۱.
۵. سفرنامه شاردن، ژان شاردن، مترجم: محمد عباسی، امیرکبیر، تهران، ۱۳۴۵.
۶. صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، رسول جعفریان، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، قم، ۱۳۷۹.
۷. گرمابه‌های ایران در آینه سفرنامه‌ها. محسن طبسی، سخن گستر، مشهد، ۱۳۹۰.
۸. نگرش و پژوهشی مردم‌شناختی حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز، محمود روح‌الامینی و افسانه قارونی، اطلاعات تهران، ۱۳۸۶.

مقالات

۱. چرا حمام خسرو آغا بازسازی نمی‌شود؟، شاهین سپتتا، فصلنامه فرهنگ، ش ۱۶، ۱۳۷۹.
۲. حمام چهار فصل اراک، منوچهر حمزه‌لو، ماهنامه کتاب ماه هنر، ش ۵۷-۵۸، ۱۳۸۲.
۳. حمام در شهرهای ایرانی - اسلامی، فریبرز مهجور، ماهنامه کتاب ماه هنر، ش ۵۷-۵۸، ۱۳۸۲.
۴. حمام و استحمام، سید علی محمد سجادی، مجموعه مقاله‌های همایش حمام در فرهنگ ایرانی، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، ۱۳۸۴.
۵. حمام و استحمام در فرهنگ ایرانیان عصر قاجاریه (از آغاز تا مشروطه)، علیرضا ملایی توانی و میثم غلامپور، مطالعات تاریخ فرهنگی، پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ، ش ۲۱، ۱۳۹۳.
۶. حمام و کاردهای اجتماعی آن در سده میانه تاریخ ایران، امامعلی شعبانی و سعیده جبار، دو فصلنامه پژوهشنامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، دوره ۳، ش ۱، تابستان و پاییز ۱۳۹۳.
۷. صوفی در گرمابه، مریم حق پرست، فصلنامه هنر، ش ۷۹، ۱۳۸۸.
۸. مطالعه موردی حمام موقوفه پاقلعه شهر نهاوند، نسریین بیک محمدی، محسن

جانجان و خلیل‌الله بیک‌محمدی،
فصلنامه وقف میراث جاویدان، ش ۹۰،
سال ۲۳، تابستان ۹۴.

۹. نگرشی بر استحمام در متون اسلامی،
محمد ربانی، مجموعه مقاله‌های
همایش حمام در فرهنگ ایرانی،
سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی
و گردشگری، ۱۳۸۴.

سایت‌ها

www.citypedia.ir

www.mirassemnan.ir

۹۰

موقوفات

بررسی کارکرد حمام‌های وقفی در ایران